

ItK 5-

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1989
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYOIRATA

A TARTALOMBÓL

Szónyi György Endre: Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója

Hopp Lajos: Mikes Kelemen Fleury-fordításai

Horváth Károly: Az ember tragédiája és a korabeli kritika

*

Kőszeghy Péter: Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván

Egy vita elhárítása című cikkéhez)

*

Jolsvai András: „Írók akadémiaja”: a megalapítástól a megalakulásig

Kecskés András: Magyar zene — magyar vers

Ferdinandy Mihály: A dualizmus kora

N. Horváth Béla: A falu-motívum helye József Attila világképében

szemle

Krónika

Pukánszky Kádár Jolán (1892–1989) (Kerényi Ferenc)

Martinkó András (1912–1989) (Szörényi László)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1989. XCIII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő
Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Szabó G. Zoltán
Tamás Attila
Tarnai Andor
Tvérdota György
Veres András

Szőnyi György Endre: Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója	493
Hopp Lajos: Mikes Kelemen Fleury-fordításai	511
Horváth Károly: Az ember tragédiája és a korabeli kritika	530

Kisebb közlemények

Vadász Géza: Janus és Gellius	558
Szabó Géza: Balassi Bálint nyelvváltsága	562
Németh S. Katalin: Zrínyi-Újvár és az istenek	565
Kádár Judit: Angol elbeszélések a XIX. század elejének Magyarországról	574
Fried István: A meg nem valósult magyar polgári dráma	582
Szilágyi Márton: Lisznai Kálmán és a regionális népi műveltségek romantikus képe a XIX. század közepén	592
Helyreigazítás (H. K.)	596

Vita

Kőszeghy Péter: Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván Egy vita elhárítása című cikkéhez)	597
---	-----

Műhely

Jolsvai András: „Írók akadémiaja”: a megalapítástól a megalakulásig	605
Kecskés András: Magyar zene — magyar vers	627
Ferdinándy Mihály: A dualizmus kora	650
N. Horváth Béla: A falu-motívum helye József Attila világképében	673

Adattár

Szőrényi László: Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi Lászlóról	683
---	-----

Szemle

Fábrí Anna: Az irodalom magánélete (Jolsvai András)	706
Radó György: Madách Imre (Horváth Károly)	709
Imre László: Arany János balladái (Szilasi László)	712
Szabó G. Zoltán—Szőrényi László: Kis magyar retorika (Bartók István)	713
Tóth Dezső: Közösség és irodalom (Bodnár György)	715
Három új kötet a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatban (Bitskey István)	717
Ismeretlen szerző: Rákóczi-eposz (Varga Imre)	720

Krónika

Pukánszky Kádár Jolán (1892–1989) (Kerényi Ferenc)	723
Martinkó András (1912–1989) (Szőrényi László)	724
Csanda Sándor (1927–1989) (Fried István)	725

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménesi út 11–13.
1118

PHILIP SIDNEY ÉS BALASSI BÁLINT RECEPCIÓJA

Én-formálás és kánonformálás a késő reneszánszban

I

Az angol Philip Sidney és a magyar Balassi munkásságát már többször és több szempontból párhuzamba állították magyar kutatók, ám véleményem szerint még korántsem merítették ki a komparatistikai lehetőségeket. Mikor magam is hasonló összehasonlításba fogok, először is két dolgot szeretnék leszögezni: nincsen szándékomban bármiféle közvetlen hatást vagy személyes kapcsolatot feltételezni a két költő között, bár a személyes kapcsolat bizonyítása az újabb kutatások tükrében — elsősorban az Osborn által feltárt dokumentumokra és Gömöri György eredményeire gondolok¹ — már nem is tűnik annyira lehetetlennek. Ugyancsak nincsen szándékomban hagyományos komparatista módszerekkel tipológiai összehasonlításokba bonyolódni. Miért hát az angol irodalmi párhuzam?

A legtöbb tanulmány, mely eddig megpróbálta Balassit európai kontextusba állítani, a közvetlen párhuzamok, az úgynevezett irodalmi hatások lehetőségét kereste. Legjobb példák e műfajban Eckhardt Sándor tanulmánya Balassi Bálint irodalmi mintáiról („Balassi Bálint irodalmi mintái”, 1943, in Eckhardt 1972, 172–253) és Bán Imre cikke Balassi platonizmusáról („Balassi Bálint platonizmusa”, in Bán 1976, 122–40). A hagyományos, pozitivistá iskolázottságú irodalmi hatásvizsgálat azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a párhuzamokat kiemelve eltereli a figyelmet arról, hogy milyen változásokon megy át az irodalmi konvenció amikor új környezetbe kerül, s milyen eltérő funkciókat tölt be sokszor ugyanaz a hagyományelem. További fonáksága a régebbi irodalomtörténet-írásnak, ideértve a legtöbb marxista kísérletet is, hogy sokszor hamis funkciót tulajdonított az eszmétörténeti kontextusnak, úgy közelítve meg a művek és szellemi környezetük kapcsolatát, mintha a szerzett poézis mintegy illusztrációja vagy applikációja lenne egy-egy ideológiai jelenségnek, melynek segítségével a sokszor homályos műalkotások könnyen megmagyarázhatók. Az efféle hozzáállás akaratlanul is lekezeli az irodalmi műveket, s nem tulajdonít nekik nagyobb jelentőséget, mint valami járulékos segédeszköznek, mellyel az igazságot fel lehet deríteni, s ami esetleg még szórakoztat is.

E problémákat felismerve keres új utakat az angolszász irodalomtörténet-írás a nyolcvanas évek eleje óta, s az új elméleti megfontolásoktól inspirálva rendkívül érdekes

¹Vö. OSBORN 1972; és GÖMÖRI előadását a Bloomingtonban tartott magyar reneszánsz konferencián („Sir Philip Sidney's Hungarian and Polish Connections”, 1986).

megközelítések láttak napvilágot Philip Sidney művészetéről.² E kutatások módszertani sajátosságait áttekinteni már önmagában nyereséges lehetne a magyar Balassi-kutatás számára. De ehhez hozzátehetünk még számos irodalomtörténeti szempontot is. Véleményem szerint az irodalmi konvenciórendszert tekintve több strukturális hasonlóság van Balassi és Sidney művészete között, mint Balassi és olasz, illetve neolatin irodalmi mintái között, holott ez utóbbiakkal a kapcsolat közvetlenül kimutatható. Tulajdonképpen Balassinak és Sidneynek majdnem azonosak voltak a mintái: Ovidius, Petrarca, a neolatinok, Sidney esetében spanyol és francia, Balassinál német és török kiegészítőkkal. De ahogy az angolszász kutatók megfogalmazzák: nem az az igazán érdekes, hogy Petrarca melyik verseivel és költői képeivel „hatott” Sidneyre, hanem az, hogy Sidney kezén miként alakult át a petrarkizmus, milyen új dimenziókat nyert, s milyen válaszokat tudott adni egy a Petrarcától teljesen eltérő társadalmi és ideológiai élethelyzet kérdéseire. Az efféle szempontok érvényesítése a Balassi-kutatásban már megkezdődött a költő verselésének, metrikájának értékelésében. Úgy érzem, hogy eszmeisége, poétikai ideológiája újraértékelésében még sok a tennivaló, s ezen a téren a Philip Sidneyvel való összevetés — úgy, hogy mindkét életművet dinamikus modellként, alkotás és befogadás együtthatóságában vizsgáljuk — hasznos tanulságokkal szolgálhat. Életútjuk kísérteties hasonlósága s ugyanakkor annyira eltérő környezetük miatt a jelzett dinamikus modellek teljes megalkotása hosszas és kimerítő munkálatokat igényel, mostani dolgozatomban csak egy epizóddal, méghozzá az utolsó állomással — haláluk irodalmi értékelésével foglalkozom. Ebben a vonatkozásban is, természetesen, nem az életrajzi párhuzamokat tartom fontosnak, hanem annak a befogadási mechanizmusnak a vizsgálatát, mely a költők saját én-formálására reagált, s személyüket és életművüket — illetve ezeknek az adott irodalmi intézményben felhasználható elemeit — beépítette szellemi-ideológiai rendszerébe.

II

Tudjuk, hogy Balassi és Sidney egyidősek voltak, mindketten 1554-ben születtek. Balassi negyvenévesen, igen változatos, a főúri gyermekkori környezettől az elszegényedett kóbor lovag hányattatásáig ívelő életút után került 1594-ben Esztergom ostromához, hogy ott újra dicsőséget szerezzen nevének, s családi várai visszafoglalásával helyreállított becsületét még megerősítse. Mint tudjuk, végzetes ágyúlövés érte, mely tíz napi szenvedés és egy seborvosi beavatkozás után a halálát okozta.

Sidney sorsa sem volt éppen nehézségektől mentes. Ugyancsak jelentős arisztokrata családból származott, fiatalkorában fényes jövőnek nézett elébe, s egy időben a művelt Európa kedvence, a Castiglione által megálmodott udvari ember modellje volt. Ám túláradó ambíciója, politikai baklövéseket is okozó fiatalos hevesége miatt Sidney is

²Elsősorban a következő tanulmánykötetekre gondolok: WALLER/ed 1984; VAN DORSTEN/ed 1986; KINNEY/ed 1988.

— akárcsak Balassi — kegyvesztett lett, s újabb életrajzai inkább frusztrációkról, mint sikerekről számolnak be életének nagy részében. Hosszas vidéki kényszerpihenő után, harmincegy évesen engedte vissza a királynő a közéletbe, meglehetősen kétes értékű funkcióba. Németalföldre küldték, hogy ott a spanyolok ellen harcoló protestánsok között Flushing kormányzója legyen. Kormányzósága afféle végvári harcokból állt; 1586-ban Zutphen ostrománál halálos lövést kapott, s huszonhat napig feküdt vérmérgezésben, mfg kiszendvedt. Fiatal feleségére adósságon kívül mást nemigen hagyott.

Haláluknak ez az egyezése megdöbbentő párhuzammal teszi teljessé életük és pályájuk hasonlóságát, vizsgálatom szempontjából mégis az a fontosabb, hogy miként alakult költői sorsuk és hírnevük a hősi halál után. A végtisztesség tekintetében Sidney maradványainak jutott a több gondoskodás: tetemét hazaszállították Angliába, s fényes külsőségek között temették el. Talán az egész Erzsébet-kor legnagyobb gyászszertartását kapta, a fennmaradt rajzok és dokumentumok szerint valóban Castiglione hőiséhez méltóan emlékeztek meg róla (vö. Bos 1986). Balassiról az esztergomi ostromot megörökítő német krónikás csak ennyit jegyzett meg: „perierunt: Valentinus Balassi. Hungarus sed impius...” (vö. Klaniczay 1961, 187). E kevéssé hízelgő vélemény ellenére Balassi is főúri temetést kaphatott: utána egy hónappal elhunyt öccsével, a vitéz katona Balassi Ferencsel együtt temették el a családi birtokon, Hibbén.³ Sajnálatos módon erről a temetésről többet nem tudunk, viszonylagos bőségben maradtak ránk viszont feljegyzések, megemlékezések Balassiról, Sidney emlékét pedig szinte könyvtári mű örököltette meg. Ez az anyagmennyiség elegendő ahhoz, hogy árnyaltan elemezhessük a két költő emberi és költői hírnevének megalapozódását, s hogy ebből következtetéseket vonhassunk le a késő reneszánsz kori kánon-formálás mechanizmusáról.

III

Mielőtt a tartalmi elemzésre térnénk, vegyük számba statisztikailag a rendelkezésre álló anyagot. Philip Sidney halálát követően fennmaradt

- (1) öt szemtanú-beszámoló az összecsapásról, melyben a költő megsebesült;
- (2) nyolc további krónika jellegű eseménytörténet;
- (3) 270 latin gyászvers, mely két oxfordi és egy cambridge-i kiadványban jelent meg, valamint egy a Németalföldön kiadott epicédium-gyűjtemény latin versei;
- (4) tíz angol nyelvű gyászvers, melyek leghíresebbje Edmund Spenser *Astrophel* című versciklusa;
- (5) s végül számításba vehető még az a 207 nyomtatásban megjelent allúzió, mely Sidney halála és 1625 között jelent meg, s melyek utalnak műveire, vagy fróként emlegetik.

Hála az angol kutatás rendszerességének, azt is megtudhatjuk, hogy Sidney hivatkozásokban kifejezhető népszerűsége megelőzte Shakespeare-ét, akiről 72, és Spenserét,

³Unokatestvérük, Balassi Zsigmond feljegyzése szerint, Balassi András bibliájában (BÖM 2: 150).

akiról pedig 130 nyomtatott utalás ismeretes 1625-ig.⁴ Ezek az adatok nemcsak az összehasonlítás szempontjából érdekesek, de azt is jelzik, mennyi adóssága van még reneszánszkutatásunknak, hiszen jó néhány segédkönyv, jórészt „egyszerű” pozitívista módszerekkel előállítható referenciaeszköz hiányzik még legnagyobb 16. századi költőnk életművének további kutatásához (konkordancia, Balassi-szótár, allúziómutató, a rá vonatkozó dokumentumok összegyűjtött kiadása stb.).

Egyelőre teljességre nem törekedhetve a Balassi-recepcióban is kimutathatunk egy a Sidneyéhez hasonló paradigmát:

- (1) szemtanú-beszámoló: 1. Dobokay Sándor jelentése; 2. Dobokay előszava Balassi Campianus-fordításához (1607, BÖM 1: 415–6); 3. a német Gabelmann jegyző beszámolója (Klaniczay 1961); 4. Thurzó György levelei (Rimay/Ipolyi 1887, 95); 5. Illésházy István följegyzései (Eckhardt 1972, 120); valamint a csatát leíró egyéb beszámolók, melyekben Balassit nem említik, de utolsó napjainak körülményeire belőlük következtethetünk (hivatkozásokat ld. BÖM 1: 416 és „Balassi Bálint halálának prelúdiuma” in Eckhardt 1972, 110–21);
- (2) megemlékezések, krónikák: 1. Balassi Zsigmond bejegyzése Balassi András bibliájába (BÖM 2: 150–1); 2. Istvánffy *Historiája* (XXVIII, Istvánffy/Juhász 1962);⁵ 3. Rimay Balassi-apológiája (1596, in RÖM 33–9; Tarnóczy/ed 1979, 493–53); Rimay előszó-terve és töredékei (1609, in RÖM 39–44);
- (3) 36 latin gyászvers a Darholcz-féle epicédium-kötetben (1595, in Balassi/Dézyi 1923, 2: 625–54);
- (4) kilenc magyar nyelvű gyászvers, ebből hét Rimay Balassi-epicédiumában (1598, in RÖM 11–32); valamint Rimay Balassit köszöntő verse és Tolnai Balog János latin disztichonjainak magyarítása (RÖM 45–6);
- (5) allúziók, hivatkozások, idézetek, egyelőre pontosan számba nem véve (Madách Gáspár, Zrínyi Miklós, Wesselényi Ferenc, Franck Bálint stb.).⁶

Sidney utóéletét vizsgálva a következő általános megállapításokat tehetjük: 1. a halálát leíró beszámolóiban már azonnal legendákkal kezdték övezni alakját, melyekből egy mitologikus karakterű keresztény hős emelkedett ki; 2. e legendákat felhasználva keletkezett a hőst megörökítő epicédium-költészet; 3. a fenti forrásokat elemezve jól kivehető egy tendenciózus stilizálás, mellyel összefüggésben megindult életművének ideologikus megválogatása is. A továbbiakban a három fázist ismertetem, s vetem össze Balassi recepciójával.

⁴Vö. RINGLER 1986, 14; Shakespeare-re MUNRO-CHAMBERS 1932; Spenserre WELLS 1971.

⁵Cf. BÖM 1: 416; ECKHARDT 1972, 119; BIRNBAUM 1985, 245.

⁶Vö. BÖM 1: 417; 2: 128–30; IMRE 1930; ECKHARDT 1972, 387–425; SZIGETI 1985, etc.

Elsőként nézzük, miként formálódott a „Krisztus katonája”, a keresztény hős mítosz a mindkét költő esetében. A történészek szerint Sidney kormányzósága és katonai tevékenysége nem volt túl jelentős a németalföldi harcok szempontjából. Első csatája alkalmából megtámadta Axel városát, de a csata legkiemelkedőbb eseménye Sidney neoklasszikus retorikával elmondott buzdító beszéde volt, mellyel előző este katonáit biztatta (Van Dorsten 1986, 21). Második jelentősebb katonai akciója a végzetes zutpheni összecsapás volt, mely halálát okozta, de hadi szempontból teljesen fölöslegesnek bizonyult (Poort 1986, 30–2). Politikai tevékenysége sem tűnik sokkal kiemelkedőbbnek, abban viszont megegyeznek a holland források, hogy a németalföldiek őt tekintették jövődő vezérüknek, őt akarták Leicester után főkormányzónak (Poort 1986, 34).⁷

A végső szenvedéseinél jelen lévő lelkipásztor beszámolója már hősként beszél róla, de még realizisztikus elemekből építkezik. Leírásából kibontakozik a késő reneszánsz közéleti ember elmúlásának koreográfiája. Sebesülése után Sidneyt először is a pap figyelmezteti, hogy tekintse szenvedéseit a bűneiért kirótt penitenciának, s fogadja azokat keresztény alázattal. Ez megnyugtatja a költőt, aki később — bűnös életét végiggondolva — mégis kétségbeesik, majd fokozatosan egyre kiegyensúlyozottabb, s bűnbánata eredményeként egyre boldogabb lesz. Gifford atya nem szűkölködik a protestáns szigorúságban, de mindez végül meghozza gyümölcsét:

„Minekutána megvilágosítottatott [mármint a lelkiatya által] hogy Isten még legnagyobb szerűbb szolgálói is rémülettel és félelemmel ismerték fel az Úr haragját nagy fájdalomikban; egyébiránt hogyan is tanulhattak volna engedelmességet és tiszteletet, hogy félelemmel álljanak Mennyei Atyjuk elé. [...] Most, ezért maga [Sidney] is bevétellett Isten Oskolájába, és szenvednie kell, hogy magában Isten akaratahoz formálódjék. [...] S miután azt is megtudta, hogy Dávid és más szent emberek is nagy veszélyek idején miként fordultak Istenhez segítségért, [...] erre azt válaszolta: nem könyörgök az életért, legyen csakis az Ő akarata szerint.”⁸

A következőkben Sidney humanista, tudós voltát bizonyítja, amikor elmondja, hogy a haldokló költő Isten végtelen jóságáról és a világ szépségéről érkezett platonista terminusokban, majd egy külföldi beteglátogatójával latinul társalgott. Fájdalmi erősödésével sztoikus filozófusnak mutatkozott, mindent hiúságnak és hiábavalóságnak minősített a világon. Akkor is, amikor búcsút vett testvéreitől, ezt hangsúlyozván:

⁷Érdekes, hogy Sidney — sokak szerint karizmatikus — személyisége mennyire gerjesztette az efféle várakozásokat. Köztudott az a legenda, hogy az ő személye is felmerült, mint esetleges jelölt Báthori István halála után a lengyel trónra (Sir Robert NAUNTON, *Fragmenta regalia* [London, 1641], idézi OSBORN 1972, 246; facsimile in COLAIANNE/ed 1980).

⁸Where it was prove unto him that the greatest Servants of God were astonished with horror and feare of God's Wrath in their outward afflictions; otherwise how should they be taught Obedience and Reverence to stand in awe of their heavenly Father. [...] Now therefore he was received into the School of God, and must suffer him to work upon him to fashion him to his own will. [...] Being also advertised that David and other holy men of God in time of their extreme dangers, did call to God for help, [...] to this he answered: I beg no Life but according to his Will (GIFFORD 1959, [4]).

„Minden dolgok korábbi életemben csak hiúság voltak és hiúság.” Érezvén a halál közeledtét, rövid beszédben fordult két testvéréhez, szerető, gyengéd hangon intve őket néhány dologra, különösképpen, hogy tanulják meg tőle: minden dolog csak hiúság.⁹

1593-as életrajzírója, Thomas Moffet ezt még kiegészítette azzal, hogy földi dolgait elrendezvén Sidney a királynő kegyébe ajánlotta feleségét és kis leánygyermekét (Moffet 1940, 91). Majd következett a végső aktus. Gifford leírásában: Sidney

„Felemelte mindkét kezét, s összekulcsolta őket a mellén, mint azok, akik alázatos könyörgésre készülnek; és a kezei így is maradtak. [...] Végül pedig, az ima végeztével átadta lelkét urának kezeibe, az örök nyugalomba.”¹⁰

Ha Sidney halálának leírásaiban protestáns tendenciózusságot látunk, Dobokay beszámolója az ellenreformáció stílusjegyeit hordozza. Erős hangsúly esik a nagybeteg Balassi szentgyónására, illetve, hogy a költő a Boldogságos Szűz segítségét kérte (BÖM 1: 415). Eltekintve attól, hogy vajon a jezsuita hüen írta-e le a történeteket, vagy a maga sajátos látásmódja szerint stilizálta, érdemes fölfigyelnünk, hogy Balassi első irodalmi művében, a protestáns Michael Bock hagenai prédikátor füves kertecskéjének fordításában a jó halálnak meglehetősen eltérő programjáról olvasunk:

„MIKÉPPEN TARTSA MAGÁT AZ EMBER AZ HALÁLNAK ÓRÁJÁBAN: Ha látod, hogy isten akarhatja legyen, hogy meg kelljen halnod hát ereszd magadat örömet és töredelmességgel az ő akaratjának. [...] Ajánljad az te lelkedet az ő kezében, nem szűz Mária kezében, mint régenten az pápaságban tanítottak. [...] Utolszor ajánljad azokat is neki, az kikre itt éltedben gondot viseltél és kikről szorgalmatos vagy hogy valamiképpen kimulásod után nyomorultak és elhagyatottak lehetnek” (BÖM 2: 47–8).

Sidney halála tulajdonképpen e koreográfia szerint zajlott, míg a katolicizmushoz visszatért Balassi már „az mi idvezítő királyunknak és az ő szent anyjának az szeplőtelen szűz Máriának kegyes ájtatos szókkal magát teljességgel ajánlotta” (BÖM 1: 416). Dobokay leírása Pázmány ellenreformációs tanítását látszik illusztrálni. Pázmány szerint

„legnagyobb és szorgalmatosabb gongya legyen a betegnek, hogy a Szent Írásban feljegyzett orvosságokkal élyen, testi és lelki gyógyulására. [...] Ne halogassa tehát senki betegségében a gyónást, mert ki tudja, ha éri az üdőt, mellyet gyónásra intéz. [...] Minek-utána töredelmes szűvel megbánta és gyónta bűneit a beteg ember és az ő Megváltójának Szent Testét, Vérért magához vette, gyakor és ájtatos fohászkodásokat bocsásson Isten-eleibe, sokszor kérje a Szeplőtelen Szűzet és minden Szenteket, hogy ő-érette Istennek könyörögjenek. Ennek-felette Isten malasztjával azon legyen, hogy testi fájdalmat hálaadással viselje és azoknak békességes tűrésével könnyebbítse bűneivel érdemlett kínnyait a *Purgatórium*-nak” (Pázmány/Óry 1983, 3: 148).

⁹ „All things in my former life have been vaine, vaine, vaine”. Perceiving that Death did approach he did with a few and short speeches exhort his two Brothers in an affectionated manner giving the instructions in some points; and namely to learne by him that all things here are Vanitie. (I. m., [13]).

¹⁰ ...lifted both his hands, and set them together at his breast and held them upwards after the manner of those which make humble Petition; and so his hands remained. [...] And at the last, even with the end of the Prayer he yielded his Spirit into the hands of God to his eternal Comfort (GIFFORD 1959, [15]).

Balassinál is megtaláljuk a humanista tudós-motívumot: „Mikor a felcser vasával sebéhez nyúlt, Vergiliusból idézte ezt: »Most van szükség bátorságra, Aeneas, most erős szívre!«” (BÖM 1: 415). A keresztény sztoicizmus is említődik:

„A mi papunk akkor ösztönözte, hogy egészen Isten tetszésére hagyatkozzék. Ezt készséggel megtette, [...] s ezt felelte: »Hiszen azt akartuk, Atyám, hogy így legyen!«” (BÖM 1: 415).

Megtaláljuk a családjáról való gondoskodás, végrendelkezés aktusát is: fiát Mátyás főherceg oltalmába ajánlja. Végül Dobokay is gondosan fogalmazza meg a Sidneyéhez hasonlóan felemelő, kiszámítottágában színpadias elmúlás-jelenetet:

„Igen bódog embernek alítja vala ezért magát, hogy az igen irgalmas Isten kegyelmes szeméit rejá fordítván, oly bódog tisztességes véget rendelt volna életének, hogy minek utánna az egy közönséges hitet megismervén, és így annak mindenekben szíve szerént engedvén ahhoz tökéletesen ragaszkodván az közönséges keresztyén anyaszent-egyháznak kebelébe lelke mintegy nagy fáradság után kívánt nyugalmat és csendes-séget talált volna, mindezeknek felette ez árnyékvilágbeli pályafutását is vitézi módra végezné” (BÖM 1: 416).

Gifford Sidney-émlkezéséről jegyezte meg egy irodalomtörténész: inkább műalkotásként kellene csodálnunk ezt a beszámolót, semmint történelmi forrásként (Sidney/Duncan-Jones 1973, 164). Valóban, a reneszánsz világszemlélet egyik sajátosságának tekinthető, hogy az élet tényeit idealizált képekké stilizálta, s ehhez a retorikai hagyomány szolgáltatta a módszertani keretet. E folyamatban a „Krisztus katonája” motívum mindkét költő emlékezetének fenntartásában kulcsszerepet játszik, s ez már az idealizálás következő fázisa, a mítoszteremtés. Mindez még visszafogottan jelentkezik a helyszíni beszámolókbán, de később előtérbe kerül az epicediumokban, biográfiákban és apológiákban. Dobokay például még csak tényszerűen, bár emelkedett hangon jegyzi meg Balassiról:

„...ez az igen katolikus férfiú és nemeslelkű katona, akinek ahogy eltöltött életét egész Magyarország bámulta, úgy mindenki magasztalta halálában Isten kegyelméért, aki a tizenkettedik órában is az elsőik közé tudja emelni az ő választottait” (Dobokai in BÖM 1: 416).

Retorikai megerősítésként mindezt Balassival is elmondhatja: „»Krisztus megholt érettem, hát én hogy kételkedjem? Te katonád voltam Uram és a te seregében jártam«” (i. h.). A Sidney halálirodalomban ugyancsak bőven találunk ilyen kifejezéseket: „pro Christo patriaque mori”, „pro Christi Ecclesiae pugnans” (idézi Baker-Smith 1986, 99).

A mítoszteremtés egyik elemi módja, amikor a keresztény mártír-hős életét színező, anekdotaszerű epizódokat iktatnak a biográfiába. Sidneyvel kapcsolatban ennek sok példája van, talán a költő másik biográfusa, Fulke-Greville jutott a legmesszebbre. A sebesülést leírva két fiktív epizódot is örökül hagyott: az első szerint Sidney azért ment a csatába páncél nélkül, mert meg akarta mutatni, hogy az angol katona semmitől sem fél. A másik szerint, mikor megsebesült, s szomjazott, a felkínált vizespalackot egy nála még súlyosabban sebesült bajtársa javára visszautasította (Greville/Smith 1907, 127–35). Talán a források szükségzavúsága miatt, Balassiról ilyenfajta anekdoták nem maradtak

fenn, hacsak Rimay információját nem soroljuk e kategóriába, mikor az *Epicédium* első énekében elmondja, hogy Balassi Esztergom alá készülletiben fehér kamokából zászlót csináltatott, melyre „hárfájával Dávid király vagyon térdén telepedve öszvefogott s fel-emelt két kezeivel frva” (RÖM 11).

Ezzel elérkeztünk a második vizsgálati szemponthoz, vagyis a mítoszra fejlesztett legendákat felhasználó epicédiumköltészethez. Ezekben a mítoszeremtés egy további, bonyolultabb fajtájával, a mitológiateremtéssel találkozunk, vagyis amikor a megörökítendő személyeket természetfeletti lények, istenségek vagy megszemélyesített allegorikus absztrakciók karába emelik, és ezekkel együtt szerepeltetik. E módszer tipológiáját a latin nyelvű epicédiumgyűjtemények alapján konstruálhatjuk meg, ezek természetesen a klasszikus és a neolatin költészet toposzrendszeréből merítettek. A leggyakrabban a trójai háborúból vett párhuzamokkal élnek, ahol is hősi Hektór antiitípusának felel meg, aki az Achilles-kategóriájú ellenségtől esik el. A hősök költő voltára utal a számtalanszor felbukkanó „Martis et Artis” kifejezés, mely gyakori bonyolult formát nyer a különféle istenségek vetélkedő jeleneteiben.

A Cambridge-ben kiadott *Lachrymae Tumulo Nobilissimi Equitis, D. Philippi Sidney Sacratae* (1587) című megemlékező kötetben például John Palmer költeménye egy ilyen mitológiai vetélkedést ír le: Merkúr és Mars összevesztek, hogy milyen halállal haljon meg Sidney? Költőhöz vagy katonához méltóval? Merkúr Sidney művészi tehetségére, Mars pedig katonai érdemeire hivatkozott. Pallas is ott állt, s így érvelt Jupiternek: „Merkúr mit sem tud a háborúról, Mars pedig a költészetről.” Ezzel szemben ő, Pallas, mindkettőben a tudományos bölcsességet képviseli, úgy illik hát, hogy Sidney neki jusson. Jupiter beleegyezik, mire a felháborodó Mars elvágja a költő életfonálát. Pallas a mennybe emeli a holttestet, míg a földön tovább folyik a harc.¹¹ A Balassit kutató számára azonnal ismerősnek tetszhet a motívum, hiszen Tolnai Balog János ugyanezt az epizódot dolgozta fel a Darholz Kristóf kiadta epicédiumgyűjteményben (Balassi/Dézsi 1923, 2: 634), melyet aztán Rimay magyarra is fordított, s a két vers együtt került be a Balassi—Rimay istenes énekek későbbi kiadásába. Tolnai Balog több istent szerepeltet mint Palmer, de a végkifejlet azonos:

Minerva kezdé el azután beszédét:

¹¹ Mercurio cum Marte gravis contentio nata est,
Cuius Sidneius sub ditione foret...
Artes Mercurius, Mars arma potentia iacat:
Mercurius meus est; Mars, meus inquit erit.
Intererat Pallas, iuvenisque accensa decore,
Contesta Iovem, talia voce refert:
Mercurius belli, Mars inscius artis habetur,
Hic utrumque tenet, pallas utroque valet;
Praemia magna Pater, sed praemia debita posco,
Sit meus hic miles, debet utrumque mihi.

(Facsimile in COLALANNE/ed 1980; BAKER-SMITH 1986, 98.)

Minnyájan Bálintnak hagyjatok, mond, békét.

Bölcsebb, vitézb, szebb is ki lehet nálamnál,
Egyedül nállam az, ki mindnyájatoknál,
Én kedvem szerelmem Bálinttól el nem áll.
Méltán azért ő is én táboromban száll...

(RÖM 46).¹²

Ez a mitologizáló-mítoszteremtő technika aztán átkerült az anyanyelven megjelent gyászversekbe is, s mindkét költő esetében egy-egy magas színvonalú, gondos kötetkompozíciójú ciklust eredményezett.

Bár Sidneyt jó néhány angol nyelvű alkalmi vers is elbúcsúztatta, igazán jelentős irodalmi értékű csak egy van közöttük, Edmund Spenser *Astrophel* című gyűjteménye. Balassi esetében természetesen a Rimay-epicédiumról van szó, s a következőkben e kettőt vetem össze. Spenser éppúgy költőtársa, tanítványa, s bizonyos értelemben feudális alárendeltje volt Sidneynek, mint Rimay Balassinak. Motivációja is hasonló volt, mint a magyar költőé, amikor 1595-ben megjelentette az *Astrophelt*. Ebben saját pásztori elégiája mellé felvett még négy másik szerzőtől származó verset is, s az egészet egységes mitológiai keretbe foglalta. Spenser műve abból a szempontból is kiugró, hogy ez az egyedüli megemlékezés, mely elismerte Sidney eredeti irodalmi programját, hogy szórakoztató, vagyis esztétikai értékkel bíró költészetet alkosson. Már Spenser műfajválasztása is ezt a programot szolgálta: a pasztorál elégia műfaja költők költészetéről való társalkodásának volt fenntartva. Spenser költeménye három részből áll. Az elsőben *Astrophel*, a pásztor idilli élete attól kap igazi értelmet, hogy beleszeret Stellába. A második rész a katonának állít emléket, de mintha csak kényszeredetten tenné, és rövidre fogva. A harmadik egy újfajta mitológiát teremt, radikálisan eltérő a többi gyászverstől, a középszerű hősenekektől: Ovidius *Átváltozásait* követi. Stella szíve megszakad *Astrophel* halála után,¹³ de az istenek annyira meghatódnak ettől, hogy mindkettejüket virággá változtatják, melyek közepében igazi csillag fénylik (Spenser/Smith 1970, 547–60).

¹² Tolnai latin szövege:

Dique deaeque simul caelo nova praelia miscent:
Certatim petitur cuique Balassa Valens,
Nosse velis qui sunt et quae sint, accipe paucis:
Mercurius, Mavors, Pallas, Apollo, Venus,
Mercurius linguam, Mars ensem, Cypris amorem,
Ingenium Pallas, carmen Apollo rogat.
Ille sciens, vates, orator, fortis, amatus,
Sit licet, haec mihi sunt cuncta, Minerva refert:
Sum dea bellipotens, sapiens sum, sum quoque pulchra:
Nostra Valentinus castra Balassa colat.

¹³E szereplők Sidney híres petrarkista szonettciklusára utalnak, ahol Sidney-*Astrophel* reménytelenül ostromolja a hősnőt, Stellát.

Spenser ciklusának értékét — irodalmi erényein túl — az is jelenti, hogy 1595-ben, a kortárs értékelések áramlatával szemben az önfeledt költőt dicsőítette:

Szórakozása tiszta volt, öröme ártatlan,
Édes savanyúság nélkül, s méz epe nélkül:
Ő maga pedig csak boldogságra termett....¹⁴

Spenser *Astrophele*, úgy tűnik, egyedül fújja a pásztorsípját a korabeli „Sidney, a filozófus” irodalmi emlékművek és „Sidney a csatában halálos sebet kap” barokkos tablók között.

Rimay Balassi-ciklusa, bár mutat hasonlóságot Spenser gyűjteményével, mutat lényeges eltéréseket is, s ezek értékelése vezet majd el bennünket e dolgozat következtetéseiig. Spenser *Astrophele* egy régebbi, reneszánsz műfaj, a pasztorál elégiafüzér törvényei szerint építkezett, s ebbe logikusan fért bele Sidney, a szerelmes, világi költő dicsérete. Ugyanakkor arra is utaltam, hogy a költőbaráton kívül mindenki más szinte igyekezett eltussolni azt a világi költészetet, mely pedig Sidney talán legjelentősebb újítása volt. Balassival is hasonlóan történt. Tanítványa, Rimay nagyon is tudatában volt mestere szerelmi költésze jelentőségének. Előszótervezetében, melyet Balassi-kiadásához készített, hangsúlyozta, hogy

„Ha ki az szerelem argumentumában való énekének munkáját nem javallja penig, kárhoztassa az egyéb minden nemzetségek nyelvén frt hasonló munkákat is” (RÖM 42).

Majd Catullustól Dantén és Petrarcán át Johannes Secundusig és Du Bellayig felsorolta a világirodalom neves szerelmi lírikusait, akik latin és nemzeti nyelveken szerelmi költészetet műveltek. Ezek igazolják Balassi törekvéseit is:

„Igy annak okáért ez a mi elmés, tudós Balassi Bálintunk is ezeknek nyomdokát hasonlatos nemű írásával [...] az Helicon erdejének kies árnyékában éneklő s beszélő Muzsák szavát is értheti s tudhat is már velek beszélgetni, nem átaljuk ez dologban való fáradságát neki most is megköszönni s érdemlett neve becsületivel kezünkben is munkáját forgatni” (i. h.).

Sajnos Rimay előszava sosem jelent meg, mint ahogy a Balassi-versek kiadásából sem lett semmi. Megjelent viszont Rimay *Epicédiuma*, melyből egy egészen más Balassi, az eddigiekben körvonalazott keresztény hős alakja bontakozik ki. A versfüzér már a barokk allegóriák irányába mozog, bonyolult mitológiai apparátust alkalmaz, s nagyívű lendületével szilárd keresztény tanulságot sugall. A narratív keret szerint az 'inventio poetica' a következő: amint Balassi a hadbaszállásra készülődik, Minerva azzal a kéréssel fordul Palláshoz, hogy engedje a költőt meghalni a csatában, hogy így megszabaduljon földi szenvedéseitől, s a halhatatlan lelkek sorába emelkedhessék. Pallás beleegyezik, s

¹⁴ [His] sports were faire, his ioyance innocent,
Sweet without sowre, and honny without gall:
And he himself seemd made for merriment...
(25–7. sorok).

utasítja Lakheszisz párkát, hogy Balassi élet-fonalát elmesse. Mi több, az égi gyűlés arról is határoz, hogy Ferenc öccsét is megdicsőítsék hősi halállal. A ciklus további részében a halálosan sebesült Balassi a már tárgyalt koreográfia szerint búcsúzik barátaitól, testvérétől, s mindenekelőtt hazájától, majd lelkét Istennek ajánlja az LI. zsoltár szavaival; itt Rimay az ismert módon Balassi zsoltárparafrázisát illesztette saját versébe. A harmadik részben a klasszikus mitológiai apparátus keresztény apoteózisba fordul: az Atyaisten, teljesen meghatódva Balassi könyörgésétől és bűnbánatától, Raphael arkangyalt küldi, hogy a költő lelkét az égbe emelje, s Abrahám kebelére helyezze.¹⁵ A következő rész Balassi Ferenc halálát énekli meg ismét klasszikus mitológiai szereplőkkel, majd a hatodik részben a kilenc múzsa zengi mindkét testvér dicséretét. A záró hetedik részben a testvérek formális elsiratása következik. Ennek végén egy epigramma található: „A szerző irigyéhez”. Itt még egyszer megerősíti művészi és morális szándékát a versciklus megalkotásával, s visszautasítja a rosszindulatú bírálatokat:

Ez két vitéz urat kiket lelkem ohajt,
verseimmel kesergém,
Minerva Anyámmal őket laureával,
mint tudám, ékesgettém
(RÖM 32).

*

A záró epigramma hangneméhez kapcsolódik Rimay másik hosszabb írása Balassiról, a latin nyelven írt, s Darholcz Kristófnak ajánlott *Apológia*, mely valószínűleg az *Epicédium* előszava lett volna, de ismeretlen okból mégsem került kinyomtatásra. E szöveg vizsgálata már a korábban jelzett harmadik fázis jellegzetességét fedi fel, vagyis hogy miként alakult ki a költők életművének ideologikus megválogatása. Bár Rimay az *Apológiában* is dicséri Balassit mint a nemzeti nyelv felvirágoztatóját, a nagyobb hangsúlyt mégis Balassi tudós, humanista volta kapja, virtuóz idegennyelv-tudása, retorikai képzettsége, irodalomszervező jelentősége, s mindezekkel egy sorban, katonai vitézsége. A szerelmi költészetéről egy szó sem esik, illetve csak annyi, hogy mentegeti mesterét a parázsnaság vétkéért: „Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy benne a bujaság és a harag bűnén kívül más túrhetetlen tulajdonság aligha volt, [...] természetének ereje sodorta, nem pedig szabad akarata vitte rá” (Tamócz/ed 1979, 500).

E latin, humanista elaborátum leginkább a Sidney-biográfiákkal mutat hasonlóságot, különösen Moffet rajongó, s ugyancsak latinul megírt életrajzával. Ezekben a korai életrajzokban szinte egyáltalán nem találunk utalást Sidney világi költészetére, szerelmes

¹⁵Ha angol irodalmi párhuzamot keresünk Rimay versciklusához, nem annyira a reneszánsz Spenser, mint a manierizusból barokkba fejlődő Milton kínálkozik. *Lycidas* című gyászversében hasonlóképpen fejleszti mitológiai apparátusát klasszikus elemektől egy nagy, keresztény végkifejlet felé.

verseire és pasztorál-műveire, vagy ha igen, a szerzők hangneme apologetikus, és sietően témát váltanak. Itt megint csak Moffet véleménye a legjellemzőbb: „Attól félvén, hogy *Stella*-ciklusa és *Arkádiája* ahelyett, hogy jobbítanának, szabadosabbá teszik olvasói lelkét; s mivel méltóbb tárgyak után nézett, erősen kívánta, hogy valami olyanról tudna énekelni, mely még a legszigorúbb Kátó cenzúráját is kiállná.”¹⁶

Moffet Sidneyje egyenesen elpirul szégyenében, ha korai szerelmi költészete csak szóba kerül is, s halálos ágyán könyörögve kéri bátyját, hogy nehogy bármelyik is ezek közül a versek közül nyilvánosságra kerüljön.

A következő, záró részben arra keresek választ, hogy mennyiben formálták költőink maguk a sorsukat és „image”-ukat, s mennyiben mozogtak ideológiai-esztétikai kényszerpályákon. Hogyan jutunk el attól a Sidneytől, aki a szerelmes szonetteket és az erotikus *Arcadiát* írta és *A költészet védelmében* című traktátusában ezeket elméletileg is megvédte a keresztény hősig, aki később mindezt megtagadta? S ugyanígy, hogyan jutunk el a *Szép magyar komédia* Balassijától, aki a szórakoztató irodalom programját felvázolta, majd pásztordrámájában és szerelmes verseiben megvalósította, a Rímay-apológia tudós Balassijáig, és az *Epicédium* mitologikus hőséig?

V

Az újabb Sidney-szakirodalomban Richard Lenham jegyezte meg, hogy „a biográfusok olyan legendák örökösei lettek, melyeket nem Sidney élete, csak hősi halála ihletett” (Lenham 1967, 335). A közelmúltban több tanulmány (Hager 1981 és Baker-Smith 1986) tett fontos megállapításokat a Sidney-legenda kialakulásáról, és ezek egyik fő mögöttes motivációjáról, a politikai-ideológiai mozgatókról. Szerintük nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy Sidney az erzsébeti politika szolgálatában halt hősi halált, s ez a végkifejlet nemcsak hogy átszínezte korábbi életének kevéssé sikeres politikai tevékenységét, de irodalmi értékelésének is medret szabott. Walter Raleigh epitáfiuma, mely Spenser *Astrophelében* jelent meg, világosan kijelölte Sidney helyét minden vonatkozásban:

Aznap, mikor az a nekik Hannibál meghalt,
nekünk Scipiónk esett el,
korunk Scipioja, Ciceroja és Petrarcaja....¹⁷

A klasszikus párhuzamok magyarázata az, hogy Sidney a spanyolok számára Hannibál volt, de az angoloknak egyszerre patrónus (Scipio), meggyőző szónok-politikus (Cicero) és költő (Petrarca). További kapcsolatot jelent, hogy Róma győzelmét Karthágó felett

¹⁶ Having come o fear, however, that his *Stella* and *Arcadia* might render the souls of readers more yielding instead of better, and having turned to worthier subjects, he very much wished to sing something which would abide the censure of the most austere Cato (MOFFET 1940, 74).

¹⁷ That day their Hanniball died, our Scipio fell,
Scipio, Cicero and Petrarch of our time.

„An Epitaph upon the right Honourable sir Philip Sidney...”, 57–58. sorok. In SPENSER/SMITH 1970, 559; kommentálja BAKER-SMITH 1986, 88

Petrarca énekelte meg *Africa* című művében, s így ez a mű poétikailag is modellé vált a katolikusok ellen harcoló protestánsok számára. Petrarca *Africájában* Scipio és Ennius reprezentálják politika és kultúra/irodalom dinamikus összefüggését, Scipio pedig önmagában is tett és kontempláció ideális egyensúlyát testesíti meg. Sidney, egy személyben patrónus és a költő, a vitézség és az iskolázottság e kombinációját volt hivatva példává emelni. A korabeli mikropolitikai tények elemzése után Baker-Smith még hozzászól: „Az oxfordi és cambridge-i epicéidum-kötetek az adott politikai kontextusban úgy tűnnek, mintha Sidney halálát a németalföldi intervenciók kampány érdekében akarnák kihasználni. Ők teszik a hivatalos pecsétet a születő mítoszra” (1986, 90). Hager szerint két propagandisztikus cél motiválta a hatalmas emlékező-irodalmat: (1) a már említett németalföldi kampány, melyet a Leicester vezette háborús párt, a „héják” szítottak; (2) maga Erzsébet törekvése, hogy udvarában, talán elsősorban a nemzeti egység megteremtése céljából, újjáélessze a lovagi erényeket. Frances Yates ezt „a kultúra fantáziadús refeudalizálásának” nevezte (Yates 1975, 108), s ennek érdekében vált Sidneyből a lovagi hősiesség és udvariság példaképe. A különlegesen gondosan megtervezett és látványosan lebonyolított temetést is ezzel lehet magyarázni.

Balassi emlékezetében is jól kivehetők a nyomai egy ehhez hasonló politikai-ideológiai motivációnak. Már láttuk, hogy halála hogyan adott alkalmat ellenreformációs propagandára. Rimay inkább a nemzeti-politikai vonalat aknázza ki *Apológiájában*, de ahhoz, hogy ez hatásos lehessen, először ki kell alakítani a meggyőző, példaértékű Balassi-képet. Már a Darholz-kötet latin gyászversei megteremtik azt a toposz-rendszert, mely azonos a Sidneynél megfigyelt vitéz és humanista, költő és tudós ötvözetével:

Marte potens, pietate gravis, virtutibus auctus,
 Occidit immeritus, pietatis splendor avitae,
 Factus et antiquae fidei defensor et ingens
 Patronus: Phoebo, Musis et Pallade clarus.
 (Balassi/Décsi 1923, 2: 643)

Erre a kötetre utal vissza Rimay, amikor kijelenti: a Balassiak nagy befolyással vannak „az állam rég elkopott dicsőségének helyreállítására, [...] példát mutattak másoknak, és ragyogó katonai képzettségükkel és hősiességük bátorságuk erényével messze megelőzték az összes rangosabb embert, még a magukhoz hasonló származásúakat is” (Tarnóczy/ed 1979, 494). Ezek után leszögezi, hogy Balassi halála mennyiben járul hozzá hírnevének alakulásához:

„...emelkedik dicsősége, napról napra növekszik a híre, s eljön majd az idő, amikor e férfiút szabadon az égig emeli a hírnév és végnapja nagymértékben hozzájárul jóhíréhez” (i. m., 501);

majd a legteljesebb nyíltsággal utal a testvérek halálából kiaknázható politikai tőkére: „Mi ugyanis, akik életükről és erényeikről némely felkutatott adattal rendelkezünk, [...] haláluk óta máig nyomozzuk főként hazájuk iránt tanusított szolgálataikat, vagy egyéb kiváló erényeiket. [...] Kell valamenynyi helyet szentelni haláluknak is, amely

olyan tiszteletreméltó volt, amelyen Herculesnek sem jutott. [...] *Kétségtelen ugyanis, hogy igen dicsőséges haláluk folytán olyan tisztességhez jutott a haza, amely felér azzal a tartós és ebben az állammra nézve igen súlyos időszakban nagyon is kívánatos haszonnal, amelyet életük érdemével nyert volna, ha illő módon megadta volna kegyességével a sors nekik mindazt, amivel erényüknek méltán tartozott.*" (Kiemelés tőlem, Sz. Gy. E.; i. m.; 495–6.)

Sidney esetében tökéletesen sikerült az idealizált hős-teremtés, s csak gondos filológiai munkával nyomozhatóak vissza a forrásokban kevésbé rokonszenves vonásai: önféjűsége, vagy például, hogy ő is hajlott a szexuális örömök élvezetére. Balassi esetében ez a megtisztítás nehezebb munka volt. Gabelmann megjegyzésétől („Hungarus sed impius”) hosszú út vezet a Rimay által megrajzolt hősig. A testvér, Balassi Ferenc párhuzamos halála fontos elemmel bővítette a mitologizálást, s leginkább Rimayt érhetjük tetten, amint a Darholcz-kötetben még inkább az öcs feje körül fénylő glóriát az *Epicédiumban* véglegesen áttolja mestere homloka fölé.

Ha tisztábban is látjuk most már a Sidney- és Balassi-legendák kialakulásának közvetlen motivációit, továbbra is számot kell vetni azzal, amit már Klaniczay Tibor jelzett „A szerelem költője” című tanulmányában (1961): mennyiben volt összhangban a recepció stilizálása a szerzők esetleges költői-ideológiai végakaratóval?

Ha eltekintünk a közvetlen politikai-nemzeti érdekű propagandisztikus recepciótól, az irodalmi értékelés tendenciái is világosak: a szerelem költőt vagy elhallgatják, vagy — jobb esetben — mentegetik, míg a tudós, filozofikus és mélyen keresztény vonásokat bennük piedesztálra emelik. Ez a recepció folyamat nyilvánvalóan a reneszánsznak manierizmusba fordulásával van összhangban, s a sztoikus filozófia és erkölccstan térhódítását mutatja. Balassi követői és értékelői — Darholcz, Rimay, Forgách Mihály, Káthay Mihály és Szokoly Miklós — egyaránt ennek hatása alá kerültek, mint ahogy Sidney életrajzírói és költőtársai — Spenser, Raleigh, Fulke-Greville, Moffet és a többiek is. De vizsgált költőink sem maradtak kívül az ideológiai változások körén, s saját sorukban, eszmei fejlődésükben is átértékelték azt, amit kevésbé pontos definícióval, de azért mindnyájunk számára érthetően „a reneszánsz elmúlásának” nevezhetnénk. Itt megint csak szinte hihetetlen párhuzamokkal találkozunk Sidney és Balassi pályarajzában.

Ismerjük a magyar költő filozófiai elmélyülését lengyelországi zarándoklata alatt. S azt is tudjuk, hogy egyre inkább vallásos témák felé fordult, Buchanan *Jephtéjét*, majd *Campion Tíz okok-ját* fordította, és zsoltárparafrázisokon dolgozott. Sidney ugyancsak vidéki magányba húzódott a halála előtti években — nagyrészt politikai mellőztetése miatt. Itt filozófiai tanulmányokat folytatott, Philip Duplessis Mornay toleranciától átítatott művét fordította a keresztény vallás igazságáról, s a halál éppen a teljes zsoltárroskönyv fordítása közben érte. Külön érdekesség, hogy egyes életrajzai — felekezeti szimpátiáinak mérlegelése közben, toleranciáját bizonyítandó — kiemelik, hogy mennyire elnézően nyilatkozott a jezsuita mártír Edmund Campinról, Balassi utolsó irodalmi mintájáról (Hager 1981, 4). Azt is tudjuk, hogy végső, Hollandiában töltött hónapjaiban rendszeresen találkozott Justus Lipsiussal, azzal a sztoikus filozófussal, akivel Rimay is levelezett és akit a magyar késő humanista literátorok egyként csodáltak. Szel-

lemi átalakulásának legfényesebb bizonyítéka volt regényének, az *Arcadiának* gyökeres átdolgozása ezekben az években. A régi *Arcadia* tiszta pasztorál műfajú volt, antikizáló, pogány, s szerelmet igenlő. Néhány évvel később ezt már nem tartotta eléggé erkölcsösnek, s a nővérenek ajánlott új változatot hősi románcá fejlesztette, melyben a morális allegória dominál.

Végül is sem Sidneynek, sem Balassinak életében nem jelent meg egyetlen világi verse sem, sem pedig irodalomelméleti gondolataik. Életük végének alakulását figyelembe véve azonban azt mondhatjuk, talán saját maguk is így kívánták. Egy bizonyos ponton túl úgy érezhették, hogy az élet túllépett műveiken. Én-formálásuk végkifejlete és a műveik kánonját formáló recepció kezdete, úgy tűnik, összecseng, s e vonatkozásban hasonlóságot figyelhetünk meg az európai késő reneszánsz egymástól — földrajzilag és fejlettségben — oly távol eső két pontja között.

A hasonlóságok mellett, természetesen különbségeket is látunk, s a hiteles kép érdekében elengedhetetlen mindezeket is számba venni. Vajon igaza volt-e Szerb Antalnak, amikor ötven évvel ezelőtt így vetette össze Sidneyt és Balassit?

„Kultúra szempontjából Balassa kora legjobb költőivel egy nívón állt, de civilizáció szempontjából mi volt? [...] Sidney és Spenser platonizmusához Sidney és Spenser magas élete kellett, és egy magas civilizáció teljes fényében izzó udvar...” (Szerb 1934, 153).

Az újabb angol kutatások bebizonyították, hogy a Szerb által rajzolt kép az angol reneszánszról túlzottan idealizált, s hogy a legendák szövege alatt éppolyan hatalmi politika, ideológiai harc és személyes frusztrációk sokasága húzódik, mint amelyek közismertek a magyar reneszánsz világában. Az elmúlt évtizedek kutatásában a Sidney-kép úgy lett realizistikusabb, hogy vesztett idealizáltságából; a magyar kutatás Balassi-képe pedig úgy lett árnyaltabb, hogy az új felfedezések és elemzések fényében a Szerb által megrajzolt „országúti kóborlovag” mellé odakerült a „poeta doctus” képe is. Az összehasonlítás alapja így megteremtődve már szembeszökő, hogy mindkét költő esetében a hősi halál nemcsak elsiratásuk módját határozta meg, hanem költészetüknek általános értékelését is. De szélesebb perspektívában vizsgálva ezt, felismerhetjük a korabeli Európa kultúrájának általános változásait is. Úgy érzem, e vonatkozások újragondolása tovább finomítja azt az utóbbi években felújult vitát, mely Balassi és a korstílusok viszonyát igyekszik tisztázni. Számomra továbbra is helytállóknak tűnik, ha élünk a korstílus-kategóriákkal akkor is, ha a szerelmi költészet fejlődését követjük nyomon az ókori klasszikusoktól a középkor trubadúrjain át a reneszánsz petrarkista költőig, hogy aztán lássuk, mint omlik össze ez a hagyomány a manierizmus válságában.

További hasonlóság, hogy a domináló ideológiával együtt változó általános olvasóközönség mellett maradt egy olyan — nemesi-arisztokratikus — réteg mind Angliában, mind Magyarországon, melynek e költők művei mégis sokat jelentettek. Erről tanúskodik a kiterjedt kéziratirodalom, melyben műveiket terjesztették és továbbadták a 17. század folyamán. Különbőség viszont az, hogy Angliában a könyvnyomtatást kézben tartó, illetve vásárlásai révén fenntartó szélesebb olvasórétegben is megmaradt annyi érdeklődés, hogy Sidney művei hamarosan könyv alakban is feltűnjenek. Az *Astrophel és Stella* szonettjei már 1591-ben, egy kalózkiadásban megjelentek, igaz, hogy a verseket morális szem-

pontból bíráló kemény előszóval együtt; de aztán kiadták költészetelméletét, és az új *Arcadiát* is, amely számos utánnomással a 17. század egyik legnagyobb könyvsikere lett Angliában.¹⁸ Balassi szerelmi költészete is terjedt kéziratban, sőt, *A szép magyar komédia* nyomtatásban is megjelent, így világi irodalmi programja is közkinccsé válhatott. De mennyire? A tapasztalat azt mutatja, hogy hatása a Rimay által megjósolt erősödés helyett egyre fogyott. Petrarkista verseire már nem akadt kiadó, a *Komédia* visszhangtalan maradt, s míg az angol reneszánsz eredményeit a következő korszak asszimilálni és továbbépíteni tudta, a magyar irodalom nem sokat tudott kezdeni az örökséggel.¹⁹ S ebben az összefüggésben a Szerb Antal emlegette kultúra és civilizáció közti különbség kiemelése mégis helytálló lesz. Ha az általunk leírt tendenciák hasonlóak voltak is, mélységük, intenzitásuk s kiterjedtségük már nem. Sidney halálából egy komoly politikai párt, majd az uralkodó igyekezett politikai tőkét kovácsolni, s az érdekeltek olyan hatalmasak voltak, hogy évszázadokig ható érvénnyel meg tudták formálni a legendás Sidney-képet. Balassi csak olyan kevesek számára volt kedves (vagy fontos), hogy — bár hasonló stratégiát alkalmaztak — törekvésüket csak fél siker koronázta. Ha szigorú kritikai elemzés alá vesszük a Balassi-legenda alakulását, szinte csak egy ember, Rimay kezén látjuk azt formálódni (egy erre vonatkozó újabb vélemény: Ács 1988). Ahogy a mester egy személyben kellett, hogy legyen a trubadúrlíra és a petrarkizmus hazai megteremtője, a tanítvány egy személyben vállalta magára a keresztény hős és a szerelmes költő „image”-ának megalkotását.

Dolgozatomban a késő reneszánsz kori én-formálás és kánon-formálás változatait, illetve a két mechanizmus összefüggéseit igyekeztem feltárni Sidney és Balassi példáján. Ez esetben a részletek vizsgálata ahhoz a nagyon is képlekeny következtetéshez vezetett, hogy végül is nem tudjuk eldönteni, Sidney és Balassi vajon maguk tervezték-e meg és tudatosan játszották-e el saját halálukat, s így tudatosan járultak hozzá a mítoszai kialakulásához is, vagy mindez teljesen a kívülállók műve volt? És nem egyszerűen azért nem tudunk erre válaszolni, mert még nem fedeztünk fel olyan dokumentumokat, melyek egyértelműen tisztáznák a kérdést, hanem azért, mert felismerjük, hogy nem is létezhetnek ilyen dokumentumok. A recepció folyamatban ugyanis a fikciók historizálása és a történelem fikcionalizálása szétválaszthatatlanul egybeolvad.

György Endre Szónyi

THE RECEPTION OF PHILIP SIDNEY AND BÁLINT BALASSI (Self-Representation and Canon-formation in the Late-Renaissance)

The biographical convergencies of Sidney — key character of English Petrarchism — and Balassi — the father of Hungarian Renaissance love lyrics — have already been noticed by several scholars both in Hungary and England. My paper compares the two poets from an unexplored viewpoint: considering the circumstances of their death and the way these heroic Christian martyrdoms determined the following cult of their personality and the reception of their works. As for the Sidney legend, we can make some generalizations:

¹⁸ Bár az is kétségtelen, hogy a régi, pasztorál *Arcadia* csak a 20. században jelent meg.

¹⁹ Ezt bizonyítja az az Ötvös Péter által felfedezett adat is, hogy Rimay még 1629-ben is levelezett Bethlen Gáborral a Balassi-versek kiadása ügyében, de mindhiába.

(1) the reports about his death immediately started spreading heroic legendary motifs which later developed into quite a complicated Christian mythology; (2) the occasional poetry (epicedia) commemorating his death greatly utilized and further developed this mythology. Balassi's death was also commemorated by reports as well as epicedia both in Latin and in Hungarian. This literature shows amazing structural and motivic kinship with that of the Sidney reception. After setting up an inventory of the mentioned literature and clarifying the political incentives versus literary considerations of contemporaries and the disciples the paper compares Spenser's *Astrophil* and Rimay's *Epicedium* as the best vernacular cycles that tower much above the rest of the occasional poetry.

The last part of the paper tries to examine to what degree these late Renaissance poets were in the position to form their own "image" as poets and to what degree were they subject to ideological and esthetical trends and "musters". The question is how we arrive from the Petrarchists and apologists of love poetry at the images of the Christian martyrs and stoic philosophers, the exemplary figures according to which their canon was initially formed? The slightly sceptical answer is that even a thorough analysis of the sources might be misleading. We must realize: in the process of reception the fictionalization of history and the historization of fictions become inseparably intertwined.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ács 1988 =

Ács, Pál. 1988. „A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben”. In Kovács Anna (ed.). *Hagyomány és ismeretközlés* (Discussiones Neogradensis 5.) Salgótarján, 1988, 16–26

Baker-Smith 1986 =

Baker-Smith, Dominic. 1986. „Great Expectation: Sidney's Death and the Poets”. In Van Dorsten/ed 1986, 83–104

Balassi/Dézi 1923 =

Balassi Bálint. 1923. *Balassi Bálint minden munkái* (2 vols.) Kiad. és bevez. Dézi Lajos. Budapest

Bán 1976 =

Bán Imre. 1976. „Balassi Bálint platonizmusa” (1970). In Bán Imre. *Eszmék és stílusok*. Budapest, 122–40

Birnbaum 1985 =

Birnbaum, Marianna D. 1985. *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century* (UCLA Slavic Studies 15). Columbus, Ohio

Bos 1986 =

Bos, Sander, Marianne Lange-Meijers & Jeanine Six. 1986. „Sidney's Funeral Portrayed”. In Van Dorsten/ed 1986, 38–62

RÖM =

Balassi Bálint. 1951, 1955. *összes művei* (2 vols). Ed. Eckhardt Sándor. Budapest

Eckhardt 1972 =

Eckhardt Sándor. 1972. *Balassi tanulmányok*. Budapest

ELH =

English Literary History

Gifford 1959 =

Gifford, George. 1959. *The Manner of Sir Philip Sidney's Death* (1596). Ed. by B. E. Juel-Jensen. Oxford

Greville/Smith 1907 =

Greville, Fulke, Sir. 1907. *Life of Sir Philip Sidney* (1652). Ed. by Nowell Smith. Oxford

Hager 1981 =

Hager, Alan. 1981. „The Exemplary Mirage: Fabrication of Sir Philip Sidney's Biographical Image and The Sidney Reader”. ELH 48, 1–17

Imre 1930 =

Imre Ilma. 1930. *Balassi Bálint hatása a XVII. század névtelen költőire*. Budapest

Istvánffy/Juhász 1962 =

Istvánffy Miklós 1962. *A magyarok történetéből* (1622). Ed. Juhász László. Budapest

- Kinney/ed 1988 =
 Kinney, Arthur F. 1988. *Articles on Sidney from the English Literary Renaissance*. Baltimore
- Klanciczay 1961 =
 Klanciczay Tibor. 1961. „A szerelem költője”. In Klanciczay Tibor. *Reneszánsz és barokk*. Budapest
- Lanham 1967 =
 Lanham, Richard. 1967. „Sidney: The Ornament of His Age”. In *Southern Review: Australian Review of Literary Studies* 2
- Moffet 1940 =
 Moffet, Thomas. 1940. *Nobilis, or a View of the Life and Death of a Sidney: and Lessus Lugubris* (1593). Ed. by Virgil B. Heltzel and Hoyt H. Hudson. San Marino, CA
- Munro-Chambers 1932 =
 Munro, John & Sir Edmund Chambers (re-eds.). 1932. *The Shakespeare Allusion Book*. London
- Osborn 1972 =
 Osborn, James M. *Young Philip Sidney 1572–1577*. New Haven
- Pázmány/Óry 1983 =
 Pázmány Péter. 1983. *Válogatás műveiből* (3 vols.). Ed. Óry Miklós, Szabó Ferenc & Vass Péter. Budapest
- Poort 1986 =
 Poort, Marjon. 1986. „The Desired End and Destined Successor”. In Van Dorsten/ed 1986, 25–38
- Rimay/Ipolyi 1887 =
 Rimay János. 1887. *Alsó sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*. Ed. Ipolyi Arnold. Budapest
- Ringler 1986 =
 Ringler, William A. 1986. „The Myth and the Man”. In Van Dorsten/ed 1986, 3–16
- RÖM =
 Rimay János. 1955. *Összes művei*. Ed. Eckhardt Sándor. Budapest
- Sidney/Duncan-Jones 1973 =
 Sidney, Philip. 1973. *Miscellaneous Prose of Sir Philip Sidney*. Ed. by Katherine Duncan-Jones & Jan Van Dorsten. Oxford
- Spenser/Smith 1970 =
 Spenser, Edmund. 1970. *Poetical Works* (1912). Ed. by J. C. Smith & E. de Selincourt. London
- Szerb 1934 =
 Szerb Antal. 1934. *A magyar irodalom története*. Budapest
- Szigeti 1985 =
 Szigeti Csaba. 1985. „Appendix Balassiana (kronológia, tradíció, hagyománytudat a 17. századi Balassikövető nemesi költészetben)”. *IuK* 89, 675–88.
- Tarnóc/ed 1979 =
 Tarnóc Márton. 1979. *Magyar gondolkodók, 17. század*. Budapest
- Van Dorsten 1986 =
 Van Dorsten, Jan A. 1986. „The Final Year”. In Van Dorsten/ed 1986, 16–25
- Van Dorsten/ed 1986 =
 Van Dorsten, Jan, Dominic Baker-Smith & Arthur F. Kinney (eds.). 1986. *Sir Philip Sidney. 1586 and the Creation of a Legend*. Leiden
- Waller/ed 1984 =
 Waller, Gary, F. & Michael D. Moore (eds.). 1984. *Sir Philip Sidney and the Interpretation of Renaissance Culture*. London
- Wells 1971 =
 Wells, William. 1971. „Spenser Allusions, Part I: 1580–1625”. *Studies in Philology* 68, 1–172
- Yates 1975 =
 Yates, Frances A. 1975. *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*. London